

ANTON HRUBOŇ

ALEXANDER MACH

RADIKÁL Z POVOĽANIA

reprezentácia

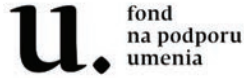
premedia

ANTON HRUBOŇ

ALEXANDER MACH

RADIKÁL Z POVOLANIA

Publikáciu z verejných zdrojov podporili Fond na podporu umenia a Literárny fond. Publikácia je taktiež výstupom výskumu realizovaného v rámci projektu VEGA č. 1/0655/17 „Prienik ideí fašizmu do politickej kultúry Slovenska v 20. – 40. rokoch 20. storočia, ich etablovanie a variácie v kontexte európskeho vývoja“.

Recenzenti:

doc. PhDr. Marek Syrný, PhD.

PhDr. Michal Schvarc, PhD.

Anton Hruboň: Alexander Mach – Radikál z povolania

Prvé vydanie

Copyright © Anton Hruboň, 2018

Slovak edition © Vydavateľstvo Premedia, 2018

ISBN 978-80-8159-667-4

POĎAKOVANIE

Práca na tejto historickej biografii, ktorá s väčšími tvorivými prestávkami zahŕňa približne desať rokov výskumu a ďalší rok intenzívneho písania, má tiež svoju históriu. Do témy som sa nesmelo pustil ešte v roku 2008 ako poslucháč histórie plný bádateľského nadšenia, ale i naivných či nerozvinutých predstáv o zložitosti histórie a politiky. Ako som sa v toku uplynulej dekády intelektuálne vyvíjal a ako sa rozširovali moje odborné horizonty, tak sa formoval môj terajší pohľad na hlavného protagonistu tejto knihy a vôbec na celé obdobie, ktoré spadá do jej časového záberu. Dlhodobý proces tvorby knihy, spojený so štúdiom archívnych prameňov, odbornej literatúry, premýšľaním, utriasaním si myšlienok, vytváraním prvotných náčrtov a napokon „čistopisnej“ verzie textu, by bol len veľmi ťažko možný bez pomoci viacerých inštitúcií a osôb, ktorým chcem na tomto mieste poďakovať.

Z inštitúcií patrí vďaka predovšetkým mojej *alma mater* a zároveň i zamestnávateľovi v jednom, Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Na svojom domovskom pracovisku som vždy našiel zodpovedajúce zázemie, pochopenie a podporu pre moje početné výskumné cesty a štipendijné pobyty v zahraničí, bez ktorých by sa publikácia v predloženej podobe nezrodila.

Výskumné pobyty som okrem finančnej podpory domácich a zahraničných projektov (VEGA, Visegrad University Studies Grant) mohol zrealizovať len zásluhou podporných schém Národného štipendijného programu Slovenskej republiky, Medzinárodného vyšehradského fondu, Vzdelávacieho Nadace Jana Husa, Slovenského historického ústavu v Ríme, Literárneho fondu, European Holocaust Research Infrastructure a Collegia Carolina – Výskumného ústavu pre dejiny Česka a Slovenska. Vďaka vyššie spomenutým inštitúciám som mal možnosť bádať v archívoch a knižniciach na území Slovenska, Českej republiky, Nemecka, Maďarska, Rakúska a Talianska, v ktorých sa nachádza kľúčový pramenný materiál pre spracovanie životopisu Alexandra Macha. Bez ochotnej, často nadštandardnej pomoci desiatok zamestnankýň a zamestnancov týchto archívov a knižníc (kompletný zoznam inštitúcií uvádzam v záverečnej bibliografii) by bol môj výskum nepomerne komplikovanejší a na niektoré použité pramene a literatúru, na ktoré ma upozornili, by som zrejme nikdy nenarazil. Touto cestou im ďakujem za uľahčenie práce na téme a za spoluvytvorenie výborných podmienok pre výskum.

Spomedzi kolegov z akademickej obce patrí najväčšie poďakovanie recenzentom doc. Markovi Syrnému a dr. Michalovi Schvarcovi, ako aj Martinovi Mockovi za cenné pripomienky, doplnenia a upozornenia na nepresnosti, ktoré môjmu oku ušli. Čiastkové odborné problémy, ktoré sa predom mnou objavili od roku 2008 v priebehu výskumu a prípravy textu, som okrem recenzentov konzultoval s kolegami dr. Igorom Bakom, dr. Jakubom Drábikom, prof. Karolom Fremalom, dr. Michalom Macháčkom, dr. Matejom Medveckým, doc. Petrom Mičkom, dr. Miroslavom Michelom, prof. Janom Rychlíkom, dr. Petrom Sokolovičom a prof. Vladimírom Varinským. Podnetné, nezriedka i konštruktívne polemické rozhovory či korešpondencia s nimi ma usmernili nielen faktograficky, ale niekedy mi pomohli otvoriť aj nové metodologické perspektívy.

Obísť nemôžem ani osoby mimo akademického prostredia, ktoré mi pomohli pri získavaní informácií, cenných kontaktov či materiálov zo súkromných zbierok. Moja vďaka patrí Mgr. Antonovi Balážovi za konzultácie vybraných problémov spätých s novinárskou tvorbou A. Macha, o ktorej ešte v roku 1969 napísal ako vôbec prvý odborné dielo v podobe diplomovej práce na Univerzite Komenského. Ing. Karolovi Kubíkovi vďačím za udelenie povolenia na štúdium osobného fondu A. Macha v Slovenskom národnom archíve v Bratislave v čase, keď bol ešte nespracovaný a bez povolenia rodiny bádateľom neprístupný; ďalej za poskytnutie fotografií a dokumentov z rodinného archívu A. Macha, ako aj za osobné či emailové konzultácie, ktoré boli pre mňa hodnotné, hoci sme sa často názorovo nezhodli.

Vydavateľstvu Premedia vďačím za dôveru a možnosť vydať túto publikáciu v prevedení podľa mojich predstáv, za profesionalitu, korektnosť a trpezlivosť pri vzájomnej komunikácii, ako aj pri finalizácii knihy. Takisto vďačím všetkým ľuďom, ktorí sa podieľali na jej technických úpravách a tvorbe grafickej podoby (ich mená sú uvedené v tiráži).

Pri tvorbe rozsiahlejšieho diela je popri odbornej a technickej podpore najdôležitejšou morálna podpora najbližších. Bez tolerantnosti a všestrannej podpory, ktorými ma po celý čas zahŕňali, to jednoducho nejde.

A keďže dejiny sa majú podľa môjho presvedčenia písať pre čo najširší okruh čitateľov, rovnaká úprimná vďaka patrí každému, kto po tejto publikácii siahne. Váš záujem a spätná väzba sú pre mňa (aj pre ďalších kolegov) vždy impulzom do ďalšej práce a zároveň presvedčivým argumentom, že remeslo historika nie je samoučelné, ale má hlbší spoločenský zmysel.

V Lubietovej, 7. októbra 2018

Anton Hruboň

OBSAH

ÚVOD	9
OD MEDERA PO ZÁMKY	13
Kolíska identity	13
Multikulturalizmus hornouhorského juhu a zrod Machovho antisemitizmu	20
PRED BRÁNAMI VEĽKEJ POLITIKY	28
Nacionalista hľadajúci životnú cestu	28
Srdcom fašista	32
Radikál v defenzíve	77
Kazateľ autonomizmu	96
Pionier samostatnosti na šikmých plochách	121
ZA BOHA A NÁROD?	195
Nedocenený karierista, národnosocialistický revolucionár	195
Spolupáchateľ zločinu	256
Tvorca nového poriadku	297
Politická troska	322
DVADSAŤTRI ROKOV	360
Utečenec pred vlastnou zodpovednosťou	360
Obžalovaný pred Národným súdom	368
Väzeň prominentný, väzeň obyčajný	378
BILANCOVANIA V JESENI ŽIVOTA	396
Navrátiliec	396
Posledné roky znovunarodeného	402
ZÁVER	405
ZOZNAM POUŽITÝCH PRAMEŇOV A LITERATÚRY	408
RESUMÉ	430
MENNÝ REGISTER	432

ÚVOD

„Mach byl mužem, jenž dokázal využít novinářských znalostí a který ovládal praktickou psychologii jedinice i mas, člověk citově založený, jenž se dokázal hájit a který se samozřejmě vidí nikoli jako viník, ale jako oběť dějin. Jako by dokládal známý aforismus, že cesta do pekla je dlážděna dobrými úmysly...“ (prof. Ivo Pospíšil)¹

„Šaňo Mach, v podstate človek nie zlý, ale náramne nestály, ktorý sa dal ľahko získať pre dobrú, ale i zlú vec...“ (Ján Ursíny)²

„Na dnešnom Slovensku tak omáľaný salzburský biskup Adalram bol pred 1 000 rokmi ešte taký zdvorilý, že sám prišiel do Nitry za Pribinom. Tiso, Tuka a Mach už dostali citáciu k Führerovi do Salzburgu. Hja – tak sa časy menia! Zo Salzburgu sa Tiso, Tuka a Mach vrátili už sťa národnosocialistickí vierozvestci“. (Vladimír Clementis)³

Každý národ má svoje zlé deti. Povestné *enfants terribles*, to nie sú osobnosti hodné uloženia ich pozostatkov do národných svätýň, ani osobnosti hodné mohýl, sôch, búst či obyčajných malých pamätných tabúľ. Sú to tí najväčší politickí fantomasovia, ktorí zostali v kolektívnej pamäti zapísaní ako synonymum zločincov, zradcov, zloduchov, alebo v lepšom prípade vypočítavých ziskuchtivcov, ochotných urobiť pre vlastný prospech čokoľvek. Tieto historické postavy nerozdeľujú spoločnosť ako Philippe Pétain, Miklós Horthy či Jozef Tiso. S výnimkou tvrdého neofašistického jadra sa k nim neopovažuje prihlásiť nik. Nezanechali po sebe žiaden politický odkaz, iba varovné memento. Ich podpora sa v percentách dlhodobo pohybovala zvyčajne na jednociferných číslach, čo im však nebránilo, aby si nárokovali prehovárať v mene národa a aby sa stavali do pozície jasnozrivých politických mesiášov, ktorí dokážu zabezpečiť jeho šťastnú budúcnosť.

.....
¹ POSPÍŠIL, Ivo: Paměti jako pramen autenticity: Z dalekých cest Alexandra Macha. In: POSPÍŠIL, Ivo, ZELENKOVÁ, Anna (eds.): *Literární historiografie a česko-slovenské vztahy*. Brno : Tribun EU, 2011, s. 230.

² URSÍNY, Ján: *Z môjho života*. Martin : Matica slovenská – Ústav T. G. Masaryka, 2000, s. 128.

³ CLEMENTIS, Vladimír: *Usmerňované Slovensko*. London : Williams, 1942, s. 17.

Historik musí byť z princípu svojho povolania zádrapčivým moderátorom dialógu medzi minulosťou a súčasnosťou, počas výskumu a písania klásť nepríjemné otázky najskôr sebe samému, spochybňovať bez rozmýšľania prijímané dogmy; kriticky, vychádzajúc z prameňov a mimopramenného poznania ich konfrontovať, následne vyskladať zmysluplný príbeh, ktorým roztočí mozgové závitky svojho čitateľa a prinúti ho uvažovať o svete minulom a vari i prítomnom. Dejiny sú totiž v prvom rade o ľuďoch a pre ľudí a aj keď história nie je učiteľkou života, občas nezaškodí pripomenúť si príbehy jej aktérov, ktoré varujú. Príbeh Alexandra Macha je určite jedným z nich.

Ambícia napísať biografiu A. Macha vo mne driemala dlhšiu dobu. O osobnosť jej hlavného aktéra som sa zaujímal už od samých začiatkov svojich univerzitných štúdií. Keď som ešte ako študent histórie napísal svoju vôbec prvú štúdiu (moju vedeckú prvotinu), analyzujúcu krátky úsek Machovej politickej kariéry,⁴ nepredpokladal som, že môj záujem niekedy prerastie do podoby životopisu. Pri výskume slovenských dejín 20. – 40. rokov 20. storočia, ktorým som sa venoval, však A. Mach vždy nejakým spôsobom figuroval ako ich spolutvorca, niekedy viac v popredí, inokedy skôr v úzadí. Materiál k tejto osobnosti sa mi za roky hromadil, až som uvážil, že by bolo prínosné zosumarizovať ho a pokúsiť sa z neho pripraviť historickú biografiu.

Machovu biografiu som nepoňal ako kalendárium podobajúce sa obecnej kronike, ale ako príbeh človeka, ktorý dejiny tvoril a zároveň bol do ich prúdu vrhnutý, pričom na mnohé okolnosti spoločenského vývoja nemal žiaden vplyv a musel sa s nimi len vyrovnáť, prispôbiť sa im alebo na ne pružne reagovať. A. Macha som sa usiloval pochopiť. Nie však zmysle, že by som „prižmuroval oči“ nad jeho politickými chybami alebo zlyhaniami ľudskosti. V čo najväčšej možnej miere som sa však snažil preniknúť do Machovho vnútra a zamyslieť sa, prečo v danej chvíli konal tak a nie inak. Takéto zamyslenie sa by nebolo možné bez poznania širších spoločensko-historických podmienok, v akých A. Mach žil.

A. Mach pre mňa pri písaní nepredstavoval len obyčajné individuum, ale aj určitý model, stelesňujúci správanie, nálady a protirečenia jednej časti slovenskej spoločnosti prvej polovice 20. storočia, a vlastne nielen nej. Príbeh A. Macha je doslova zásobárňou malých i veľkých príbehov celého slovenského storočia. Zhmotňuje úsilie o vlastnú spoločenskú a národnú emancipáciu, pozitívny aj šovinistický nacionalizmus, zapálený entuziazmus za vec i pokoru za hrubé previnenie sa voči základným princípom kresťanskej a ľudskej morálky. Príbehy, odohrávajúce sa v kapitolách biografie, súčasne vedú k otázkam, na ktoré zámerne nedávam odpoveď: Koľko podobných

⁴ HRUBOŇ, Anton: Náčrt politickej činnosti Alexandra Macha od októbra 1938 do júla 1940. In: *Moderné dejiny Slovenska I*. Ružomberok : Historia nostra, 2008, s. 14 – 37.

„Machov“ sa v dobovej slovenskej spoločnosti nachádzalo? Bol A. Mach unikátnym zjavom alebo len výrobkom „ducha doby“, Nemcami povestne nazývaného *Zeitgeist*?

V slovenskej historiografii a vôbec v spoločnosti dominuje veľmi povrchné vnímanie politiky. Pri analýze politického diania sa nezriedka berie do úvahy len viditeľná špička ľadovca v podobe prejavov či programových prehlásení a zabúda sa, že to nie je politikotvorný akt, ale len prezentácia už politicky vykomunikovaných dohôd pred verejnosťou. Do značnej miery alebo úplne sa pritom prehlíada rola zákulisia, ktoré je skutočným dejiskom politiky. Predovšetkým v tých častiach biografie, kde analyzujem Machovo pôsobenie v pozícii tvorca „veľkých dejín“, temer úplne zanevieram na vyvodzovanie analytických záverov z prejavov alebo článkov. Tie sú predovšetkým o emócii, ktorú publikum vyžaduje, pretože chce mať pocit spolupodieľania sa na politike. Pre reálnu politickú prax sú však kľúčové výsledky vnútorných bojov mocenských záujmových klanov v rámci jednotlivých strán (inými slovami, „strán v strane“) a v neposlednom rade aktivity spravodajských služieb, ktoré ovplyvňujú (niekedy dokonca až usmerňujú) mienku najvyšších miest rozhodujúcich geopolitických činiteľov, v tomto prípade Nemeckej ríše. Pri analýze politickej činnosti A. Macha v rokoch 1938 – 1945 tak kladiem dôraz na výpovednú hodnotu hlásení nemeckej spravodajskej služby (*Sicherheitsdienst* – SD) a nemeckých diplomatických dokumentov, ktoré podhaľujú detaily o skutočnom fungovaní slovenskej politiky, rozporoch v nej a nakoniec aj o postavení Slovenska voči Nemeckej ríši oveľa viac, než sa to javí pri štúdiu slovenských dokumentov, dennej tlače či spomienok predstaviteľov ľudáckeho režimu. S hláseniami nemeckých spravodajcov a diplomatov treba samozrejme taktiež pracovať mimoriadne obozretne a kriticky (o slovenských reáliách mali často skreslené predstavy, špecifické slovenské pomery hodnotili z národnosocialistickej perspektívy a z pohľadu nemeckých zámerov so Slovenskom).⁵ Odhliadnuc od tohto prirodzeného hendikepu každého prameňa však poskytujú hĺbkovú sondu do samotného jadra slovenskej politiky a do metód národnosocialistického ovládania Slovenska. Práve dokumenty, ktoré sa z viedenskej úradovne SD, nemeckého vyslanectva v Bratislave a od predstaviteľov nemeckej národnostnej skupiny na Slovensku dostávali k Zahraničnému úradu (*Auswärtiges Amt*) v Berlí-

⁵ O ideologickom indoktrinovaní aparátu SD pozri BANACH, Jens: *Heydrichs Elite. Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936 – 1945*. Paderborn : Schöningh, 1998, s. 87 – 94, 94 – 97; tiež vybrané časti monografie GAFKE, Matthias: *Heydrichs Ostmärker. Das österreichische Führungspersonal der Sicherheitspolizei und des SD 1939 – 1945*. Darmstadt : WBG, 2015, 329 s. a predovšetkým monografiu WILDT, Michael: *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg : Hamburger Edition, 2002, 964 s.

ne a k Hlavnému úradu pre ríšsku bezpečnosť (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA), prakticky rozhodovali o kontúrach vývoja slovensko-nemeckého „ochranného“ vzťahu, o vynútených zmenách v slovenskej politike, a teda aj o osude jednotlivých slovenských politických činiteľov, vrátane A. Macha, ktorý bol v týchto materiáloch veľmi často tematizovaný.

Mojou druhou nosnou ambíciou je na pozadí Machovho príbehu otvoriť otázku zodpovednosti za politické rozhodnutia v najširšom zmysle slova. V časti slovenskej historiografie i v povedomí nemalej časti slovenskej verejnosti stále tlie predstava, akoby sme mali ľudácky režim z nejakých dôvodov hodnotiť miernejšie než druhú totalitu po roku 1948, pretože na rozdiel od diktatúry Komunistickej strany Československa to bol „náš režim“, „náš štát“. Tento národno-katolícky mýtus má v slovenskom prostredí stále vplyv⁶ a po roku 1989 vtiahol do určitých podvedomých kompromisov s exilovou proľudáckou historiografiou i kriticky mysliacich historikov. Tá sa vo svojich úmyselných dezinterpretáciách pritom uchyľovala priamo k významovému falšovaniu nemeckých dokumentov, antisemitizmus Slovákov pripisovala na vrub Židom, ktorí si zaň podľa nej mohli sami, slovenských politikov a slovenskú spoločnosť označovala za obeť a nie za spolupáchateľov holokaustu a celý genocídny priemysel, ktorý odštartoval v slovenských obciach a mestách a vyvrcholil v plynových komorách na území okupovaného Poľska, považovala za „cudzí holokaust“, spáchaný anonymnými „Nemcami“, s ktorým Slováci nemajú nič spoločné.⁷

Príbeh A. Macha samozrejme nie je len o holokauste, i keď tvorí jeho neoddeliteľnú súčasť, s ktorou sa hlavná postava tejto knihy nedokázala do konca života zmieriť a nájsť v nej vnútorný pokoj. Heslo „Šaňo Mach – Židov strach“ malo svoje opodstatnenie už v dobe vzniku a aj po desaťročiach zostáva v kolektívnej pamäti chrbtovou kosťou imidžu A. Macha, ktorý ani pri najlepšej vôli nedokáže prebiť žiadna pozitívna historická zásluha.

A. Mach už nepotrebuje odsúdenie. Jednak ho už raz legitímne odsúdil Národný súd a jednak to ani nie je úlohou historika. Preto je aj táto biografica v prvom rade o pátraní po odpovediach na otázky, čo Slovensku a Slovákom priniesol nacionalizmus jednej generácie, čo ľudí vedie k presvedčeniu, že národ je hodnotou nadovšetko, ako sa idealistický sen o „slovenskom Slovensku“ dokáže vymknúť z rúk, čo je to politická zodpovednosť a či mať vlastný štát skutočne znamená život, alebo či je to len klamlivý žalm nacionalistickej liturgie, ktorá sa ani v 21. storočí nedokáže vyšmyknúť z myšlienkového zovretia romantizmu prvej polovice 19. storočia.

⁶ SNIEGOŇ, Tomáš: *Zmizelá historie. Holokaust v české a slovenské historické kultúre*. Praha : Argo, 2017, s. 63.

⁷ SNIEGOŇ, *Zmizelá historie...*, s. 90, 110.

OD MEDERA PO ZÁMKY

Kolíska identity

Železničné stanice v Slovenskom Mederi (dnešnom Palárikove) a Nových Zámkoch, ležiace na jednej z najstarších tratí v bývalej habsburskej monarchii, delí necelých desať kilometrov. Táto rovinatá pláň posadená do úrodných černoziem súčasného juhozápadného Slovenska bola až do krušných rokov prvej svetovej vojny horizontom známeho sveta pre syna obyčajného, no medzi Mederčanmi obľúbeného roľníka Jozefa Macha a jeho manželky Barbory. Obaja manželia pochádzali zo Slovenského Medera z roľníckych rodín. Jozef Mach (nar. 27. februára 1878) a Barbora Machová, rod. Stachová (nar. 30. októbra 1881) splodili počas svojho manželstva, ukončeného Jozefovou tragickou smrťou na talianskom fronte, celkovo štyri deti – okrem najstaršieho Alexandra aj mladšieho syna Jozefa (nar. 26. septembra 1904) a dve dcéry Rozáliu (nar. 4. septembra 1907) a Helenu (nar. 17. mája 1914).¹

O detstve a mladosti Alexandra Macha, narodeného 11. októbra 1902, ktorého doma oslovovali familiárne Šaňo, toho z prameňov nevieme veľa. Niet pre to ani dôvod – až po svoj vstup do verejného diania začiatkom 20. rokov bol vcelku tuctovým chlapcom z pomerne ľudnatej, etnicky slovenskej dediny v obkolesení národnostne zmiešaných alebo prevažne maďarských obcí.² Vidiecke prostredie rodného Medera bolo pre A. Macha základnou školou života. Osvojil si v nej všetky pravdy, ktoré ho sprevádzali až do smrti,

.....
¹ Národný biografický ústav – Slovenská národná knižnica (NBÚ – SNK) Martin, spis Alexander Mach. Dotazník Biografického oddelenia Matice slovenskej pre potreby biografickej dokumentácie, výskumu a pre chystaný *Velký slovenský biografický slovník* – vypracovala Marta Bišťanová, rod. Machová dňa 27. 11. 1988.

² Podľa sčítania z roku 1900 si slovenský materinský jazyk uviedlo 75,9% obyvateľov Slovenského Medera (maďarčinu 16%, nemčinu 3,9% a iný jazyk 4,2%). Sčítanie z roku 1910 dokazuje, že maďarizácia, vrcholiaca práve v tomto období, národné vedomie mederských Slovákov ovplyvnila len v minimálnej miere. Slovenčinu si ako materský jazyk vykázalo 72,2% Mederčanov, maďarčinu 26,5%, nemčinu 0,5% a iný jazyk 0,7%. *A felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban (1880 – 1941)*. Budapest : Központi statisztikai hivatal, 1996, s. 147.

i keď sa prirodzene s pribúdajúcimi životnými skúsenosťami intelektuálne a osobnostne vyvíjal.

Slovenský Meder bol začiatkom 20. storočia vcelku veľkou, dnešnými slovami strediskovou obcou, nachádzajúcou sa mimo politického a kultúrneho diania dynamicky sa rozvíjajúcej monarchie. Modernizačné procesy tzv. druhej priemyselnej revolúcie na prelome storočí, podporované uhorskou vládou,³ ho obišli, a tak si naďalej zachovával ráz agrárnej periférie. Tradičným rámcom života v regióne, kde prevažujúci spôsob obživy tvorila poľnohospodárska výroba, zostávala rodina a pôda. K týmto dvom hodnotám si Mederčania udržiavali osobný, emočný, až intímny vzťah.

Starí Mederčania boli pomerne konzervatívnou roľníckou pospolitosťou. Polia obrábali zastaraným spôsobom, teda rozširovaním plochy poľnohospodárskej pôdy a nie výnosnosťou plodín,⁴ čo charakterizuje skôr hospodárenie v menej úrodných, chladnejších pásmach. Tradicionalizmus panoval i v mederských domácnostiach. V rodinách mal rozhodujúce slovo otec gazda. Na starosti mal všetky vonkajšie práce spojené s vedením hospodárstva. Menší roľníci si hospodárstva viedli sami alebo s pomocou odrastených detí. Žena gazdiná zabezpečovala chod domácnosti: varila, prala, starala sa o deti a o hospodárske zvieratá v gazdovstve. Len majetnejší si mohli dovoliť vydržiavať služobníctvo,⁵ čo nebol prípad rodiny roľníka J. Macha. Mladý Šaňo napriek tomu nevyrastal v tiesnivých sociálnych pomeroch.

Otec Jozef požíval medzi Mederčanmi všeobecnú úctu.⁶ Aktivizoval sa v kultúrnom a duchovnom živote a udržiaval dobré vzťahy s cirkevnými kruhmi v obci, čo neskôr jeho synovi azda aspoň trochu dopomohlo pri zápise na gymnaziálne štúdium. J. Mach sa osobne priatelil s Ferdinandom Jurigom, známym kňazom a politikom, ktorý v Slovenskom Mederi pôsobil ako mladý kaplán v rokoch 1901 – 1902. F. Juriga sa nevenoval len duchovným záležitostiam, ale popri nich organizoval aj osvetový a kultúrny život Mederčanov.⁷ Založil spolok miernosti, mládenecký spolok a úverové družstvo,

.....
³ HALLON, Ludovít: Význam industrializačnej politiky Uhorska pre technický vývoj na Slovensku v období druhej priemyselnej revolúcie 1867 – 1918. In: *Historické štúdie* 47. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013, s. 121.

⁴ SZABÓ, Imrich: *Roľnícka kultúra a folklór obce Palárikovo*. Palárikovo : Miestne kultúrne stredisko, 1991, s. 13 – 17. K spoločenskému postaveniu žien v slovenskej, resp. uhorskej spoločnosti na prelome 19. a 20. storočia pozri prácu HOLLÝ, Karol: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Prodama – Historický ústav SAV, 2011, 178 s.

⁵ SZABÓ, *Roľnícka kultúra...*, s. 25.

⁶ VNUK, František: *Mať svoj štát znamená život. Politická biografija Alexandra Macha*. Bratislava : Odkaz, 1991, s. 8.

⁷ K Jurigovmu chápaniu poslania kňaza a prepojenia kňazského poslania s národným

propagoval slovenský národný život.⁸ F. Juriga sa s miestnym obyvateľstvom zžil, dedine „*páleným zamorenej*“⁹ ukázal, že voľný čas sa dá tráviť aj inak, než len posedávaním v krčme. Preslávil sa však i hýrivým životom búrliváka, ktorý nebol pre kňazský stav úplne štandardom. „*Mládenci už po litániách ožraní zastavovali mu cestu a on pästou ich učil k slušnosti. Keď odchádzal, opilcov už nebolo. Oplzlé maďarské vojenské piesne sa ozývaly ulicou, on sa chytil tej jeho prapedagogii a ,dzedko' s babkou naučiac mladých na staré zpevy, vše sa potešili pakličke tabáku, ktorú im priniesli mladí od pána kaplána,*“¹⁰ rekapituloval nezabudnuteľné, dialektom prerozprávane historiky z Jurigovho pôsobenia v rodnej obci A. Mach ako začínajúci novinár.

Mladý kaplán si neváhal po nedeľných bohoslužbách sňať reverendu, hrávať s Mederčanmi vybijanú a večer v spolkovej miestnosti pri čaji s rumom učiť domácich slovenské národné piesne.¹¹ Mederčan Karol Šrámek si F. Jurigu uchoval v pamäti ako statného a rázneho chlapa, ktorý v Slovenskom Mederi vykonal kus dobrej práce: „*Byl to mocný chlap a keď vyprávával a rozčúľil sa, pastama bil do stola. Nikdo sa neopovážil profirečiť, keď videl takého obra pred sebou. Mel na hlave velikánský širák a každé ráno pred sv. omšú jezdil na koňi, to byl jeho ranný telocvik. Len mléko píjával, až ve Vajnoroch sa naučil pit víno*“.¹²

.....
 hnutím pozri BAKOŠ, Vladimír: Lud a národ očami hlasistov a Ferdiša Juriga. In: PEKNÍK, Miroslav (ed.): *Ferdinand Juriga: ľudový smer slovenskej politiky*. Bratislava : Ústav politických vied SAV – VEDA, 2009, s. 64 – 65.

⁸ Jurigov aktivizmus možno viac, možno menej vedome vyplýval z celkového prebudenia driemajúceho slovenského národného hnutia, ktoré sa aktivizáciou politických síl od počiatku 20. storočia napriek maďarizujúcim snahám usilovalo účinne prezentovať a obhajovať národnoemancipačné požiadavky kladúce dôraz na riešenie postavenia Slovákov v uhorskom štáte. Patril k nim najmä opätovný vstup Slovenskej národnej strany do aktívnej politiky (jej účasť na voľbách do uhorského snemu v rokoch 1901, 1905, 1906 a 1910), zdôrazňovanie práv Slovákov v jazykovej, školskej a kultúrnej oblasti v programových dokumentoch, úsilie o všeobecnú demokratizáciu života v Uhorsku (občianske práva a slobody, všeobecné volebné právo, právo spolčovania sa a zhromažďovania, demokratizácia verejnej správy a súdnictva, atď.) pri zachovaní lojality k Uhorsku ako vlasti Slovákov. PODRIMAVSKÝ, Milan: Slováci a uhorský štát na prelome 19. a 20. storočia. In: PODRIMAVSKÝ, Milan, KOVÁČ, Dušan (eds.): *Slovensko na začiatku 20. storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby)*. Bratislava : Polygrafia vedeckej literatúry a časopisov SAV, 1999, s. 27 – 28.

⁹ JURIGA, Ferdiš: *Blahozvešť kriesenia slovenského národa a slovenskej krajiny. Kniha prvá*. Trnava : Nakladateľstvo Urbánek a spol., 1938, s. 39.

¹⁰ MACH, Alexander: Dr. Ferdiš Juriga v Slov. Mederi. In: *Slovák*, roč. 6, 2. 4. 1924, č. 77, s. 2.

¹¹ SZABÓ, Imrich: *Farnosť Palárikovo. História sakrálnych stavieb a cirkevnej správy*. Nové Zámky : Crocus, 1997, s. 73 – 74.

¹² SZABÓ, *Farnosť Palárikovo...*, s. 74.

Barbra Machová, matka Alexandra Macha. Po smrti manžela Jozefa na talianskom fronte zostala na výchovu detí sama.

Príbehy spojené s F. Jurigom si A. Mach nemohol pamätať. V čase, keď F. Jurigu preložili do Blumentálskeho kostola v Prešporoku, bola Barbora Machová ešte len v čakávaní potomka. Jurigova osobná charizma však na Machovcov silne zapôsobila. A. Mach si spomínal, ako obraz tohto rodinného priateľa visel v prednej izbe rodného gazdovského domu na čelnej stene, priamo pod pondusovými hodinami medzi obrazmi svätých.¹³ Aj keď naňho F. Juriga nemal priamy výchovný vplyv, vari i vďaka dávnyim väzbám s otcom zo začiatku storočia prevzal nad A. Machom

neskôr patronát a začiatkom 20. rokov ho prijal do redakcie *Ludových novín*. A. Mach sa na margo tohto vzťahu úprimne vyznal: „*Mal som rád Jurigu, pýšil som sa, že bol mojím pestúnom... Juriga ma vyhlásil za ,nespratné chlapčisko, ale inak mi nechal voľnú ruku v Ludových novinách a zastal sa ma v nejednom stretnutí pre moje ,radikáľstva...‘.*“¹⁴ F. Juriga takto akoby držal otcovskú i ochrannú ruku nad synom svojho mederského priateľa, ktorý vo veku 40 rokov padol ako vojak rakúsko-uhorskej armády pri talianskom Asiagu 10. novembra 1918, deň pred rezignáciou uhorského kráľa Karola IV. a kolapsom habsburskej monarchie.¹⁵

Osobou, ktorá na formujúcu sa osobnosť A. Macha v detstve výrazne priamo vplývala, bol mederský farár Karol Šimko. K. Šimko nepatril k angažovaným predstaviteľom slovenského národného hnutia, no ako Slovák nerobil maďarizačným snahám budapeštianskej vlády v prvom desaťročí 20. storočia žiadnu nadprácu. Pred mederskou vrchnosťou, reprezentovanou predovšetkým civilnou správou obce a úradníkmi na Károlyiho panstve, vy-

¹³ MACH, Alexander: *Z ďalekých ciest*. Martin : Matica slovenská, 2008, s. 274.

¹⁴ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 56.

¹⁵ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 276.

stupoval lojálne alebo, lepšie povedané, nekonfrontačne. Vari aj vďaka tomu mohol presadiť, aby v obci v čase vrcholiacej maďarizácie mohli vykonávať misijnú činnosť slovenskí redemptoristi z Viedne.¹⁶

So životom farára sa na začiatku 20. storočia tradične nespájala len duchovná služba, ale aj ďalšie verejné funkcie vyplývajúce zo statusu kňaza, ktorý spoločne s učiteľom, starostom a notárom tvoril dedinskú spoločenskú elitu. K. Šimko sa 26. novembra 1908 stal cirkevným predsedom školskej stolice mederskej rímskokatolíckej ľudovej školy.¹⁷ V rovnakom roku zasadol do školských lavíc A. Mach. Mederská škola nebola žiadnou jednotriedkou, ako to bolo zvykom v menších obciach. V Mederi žilo 589 školopovinných detí vo veku od šesť do dvanásť rokov, z čoho až 532 žiakov navštevovalo miestnu školu. Vyučovací proces však riadilo len päť učiteľov a pedagogický zbor sa posilňoval iba veľmi pozvoľne. V apríli 1914, poslednom roku A. Macha na ľudovej škole, školská stolica žiadala uhorské ministerstvo o pridelenie ôsmeho učiteľského miesta na 550 žiakov.¹⁸ O individuálnom prístupe k žiakovi teda nemohlo byť ani reči.

V triedach s desiatkami žiakov mohol i samotný učiteľ iba ťažko rozpoznať niečí talent. Vzdelávanie bolo od prvého ročníka výlučne v maďarskom jazyku, ktorý neovládali všetci.¹⁹ Vyučovací proces tak často nebol o porozumení učiva predpísaného osnovami ako skôr o porozumení jazyku. Absolventi mederskej ľudovej školy si s odstupom času s úsmevom spomínali na hodiny plné doslovného memorovania malej násobilky po kantorovi, na mechanické memorovanie učiva, ktorého obsah vôbec nepochopili, či na formalizmus kontroly domácich úloh.²⁰ Bola to nutná daň za „továrenský“

¹⁶ JURIGA, *Blahozvešť kriesenia...*, s. 39.

¹⁷ SZABÓ, Imrich: *História škôl. Palárikovo*. Nové Zámky: Ycon Graphic Studio, 1994, s. 31.

¹⁸ SZABÓ, *História škôl...*, s. 31, 35.

¹⁹ Minister náboženstva a školstva Albert Berzeviczy predložil v roku 1904 návrh školského zákona, podľa ktorého mala byť maďarčina vyučovacím jazykom vo všetkých obecných školách, ktoré navštevuje aspoň pätina maďarských detí. Tento návrh priamo nadviazal na nariadenie jeho predchodcu Gyulu Wlassicsa, ktoré štátnym i cirkevným školám ukladalo učiť v maďarčine 17 – 24 vyučovacích hodín týždenne, teda takmer celý vyučovací čas. Jasný signál, v akých mantineloch sa vyučovanie v nemaďarskom jazyku môže pohybovať, vyslal minister školstva Albert Apponyi vo svojej reči v uhorskom sneme v januári 1907 po ponosách slovenského poslanca Mateja M. Bellu: „*Tým učiteľom, ktorí nechcú vychovávať z mládeže dobrých Maďarov, odnímam a znemožním vyučovanie. Voči každému štátnemu občanovi je v platnosti zásada, že v tejto ríši je Maďar pánom*“. KÁLAL, Karel: *Slovensko predválečné*. Praha: L. Mazáč, 1930, s. 197.

²⁰ SZABÓ, *História škôl...*, s. 36, 37. V prípade, že učiteľ na cirkevnej škole vedel po slovensky, tolerovalo sa vyučovanie náboženstva a doplnkové vysvetľovanie učebnej látky v slovenčine, ak žiaci neovládali maďarský jazyk. V roku 1910 bolo na Slovensku len 467

systém masového vyučovania, kde didaktický efekt pokrívával. Rozporuplný dojem zo školského prostredia prvých rokov 20. storočia dotváralo chátrajúce vybavenie tried s polorozpadnutým nábytkom a chýbajúce učebné pomôcky, na čo nadriadené miesta dôrazne upozorňovali samotní mederskí učitelia.²¹

V maďarčine sa vyučovali úplne všetky predmety vrátane náboženstva.²² Školský systém, reformovaný troma zákonmi z dielne ministra školstva Alberta Apponyiho z rokov 1907 – 1908, sa mal podľa predstáv uhorskej vlády stať nástrojom výchovy oduševnených uhorských vlastencov, pod čím si budapešťianske vládne kruhy predstavovali vzdelaných, po maďarsky hovoriacich občanov stotožnených so štátnou interpretáciou uhorského vlastenectva. Ani štátom moderovaný asimilačný program však nedokázal premeniť multietnické Uhorsko na *natio hungarica* v etnickom zmysle, ako to dokazujú štatistiky zo začiatku 20. storočia. Vláda sa vehementne usilovala posilniť znalosť úradného jazyka, ktorý neovládalo až 40% obyvateľstva a z tých, čo si maďarčinu neuvádzalo ako materský jazyk, ňou hovorilo len 22,5%. Nádejala sa, že vďaka maďarizácii vzdelávania dosiahne pomocou reťazového efektu prenesenie používania jazyka zo škôl i do domácností. Tento predpoklad sa však ukázal byť nesprávny. Maďarizácia, interpretovaná vládnymi špičkami i A. Apponyim ako „zápas o prežitie maďarstva“, v kotle nacionalizmov národov Uhorska nezaznamenala želaný úspech.²³

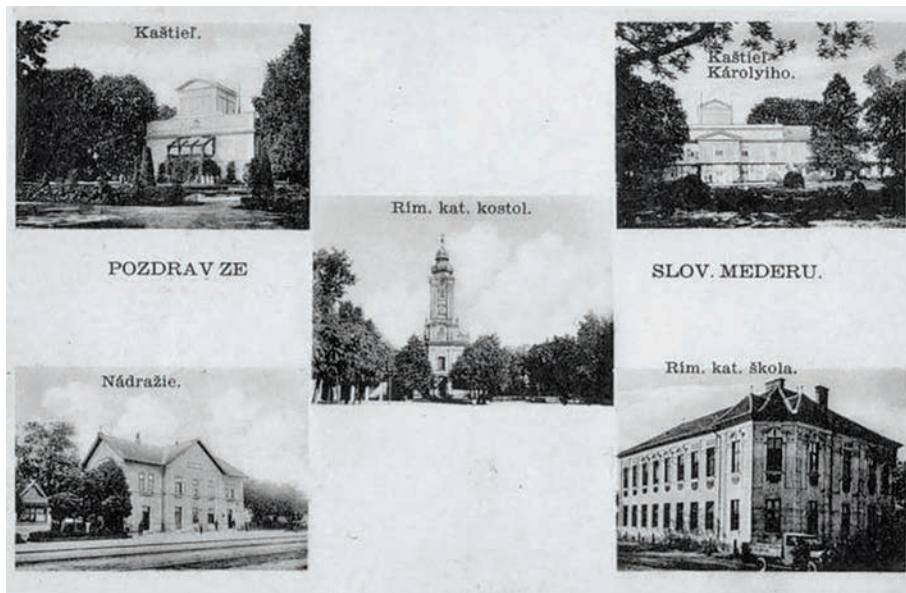
Gazdovské domácnosti prevažne roľníckeho obyvateľstva nemali dôvod vpúšťať za prah dverí maďarský jazyk, pretože ho nepotrebovali. J. Mach však chápal, že ak má jeho najstarší syn získať kňazské vzdelanie, na ktoré

.....
škôl, v ktorých sa vyučovalo po slovensky (zväčša išlo o cirkevné školy). KURUC, Štefan: Katolícka cirkev na slovenskom území Uhorska na začiatku 20. storočia. In: KUCÍK, Štefan (ed.): *Mýtus a realita*. Ružomberok : Historický ústav Katolíckej univerzity v Ružomberku, 2008, s. 65. To však nebol prípad mederskej ľudovej školy, ktorá bola štátnou školou, a tak vyučovanie v nej prebiehalo v štátnom, t. j. maďarskom jazyku.

²¹ SZABÓ, *História škôl...*, s. 39 – 41.

²² K pomaďarčovaniu detí v mederskej škole pozri článok: J. M.: Slovenský Meder. In: *Slovenské ľudové noviny*, roč. 5, 1. 5. 1914, č. 18, s. 4. Autor článku (je možné, že práve Machov otec Jozef) sa na margo situácie v mederskej škole sťažuje: „... Ešte ani v domácnosti našej sa nedopraje pokoja a práva našej sladkej materčine. Diety nútia, aby sa doma s rodičmi maďarsky modlili, nútia ich, aby sa učili maďarsky spovedať a aby sa maďarsky spovedali...“.

²³ HOLEC, Roman: Úvahy k fenoménu maďarizácie pred rokom 1918. In: BYSTRICKÝ, Valerián, KOVÁČ, Dušan, PEŠEK, Jan a kol.: *Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1848 – 1992*. Bratislava : VEDA, 2012, s. 81, 85 – 87. Pozri tiež MESÁROŠ, Július: Maďarizácia a asimilácia v Uhorsku od konca 18. storočia do roku 1918. In: *Historický časopis*, roč. 45, 1997, č. 2, s. 296 – 297. Ako vo svojich výskumoch zistil maďarský sociológ Oszkár Jászi, za roky 1787 – 1918 síce populačný prírastok Maďarov dosiahol 317,6% (+7,376 mil.) oproti 50,8% (+2,886 mil.) nemaďarských národov Uhorska, avšak percentuálne tvorili Maďari aj podľa sčítania v čase najtvrdšej maďarizácie roku 1910 len 53,1% etnickej štruktúry celej krajiny.

Rodná obec A. Macha Slovenský Meder (dnes Palárikovo) na začiatku 20. storočia. Na fotopohľadnici sa nachádza aj ľudová škola, ktorú navštevoval a rímskokatolícky kostol, kde ako chlapec ministroval.

ho odmalička pripravoval, výborná znalosť štátneho jazyka je nevyhnutnou podmienkou. Preto mladého Šaña podporoval nielen v štúdiu maďarčiny, ale aj latinčiny, druhej reči potrebnej pre duchovné povolanie.

Machove spomienky napovedajú, že na kňazské štúdiá sa pripravoval s plnou vážnosťou od útleho detstva. Základné praktikum z latinčiny získal na mederskej fare, kde s farárom precvičoval gramatiku a písaný text. Nevedno, do akej miery vplýval na Šimkovu ochotu pravidelne Šaña podkúvať v latinčine Machov otec Jozef. Otcov zápal pre cirkevné veci však A. Machovi dozaista pomohol minimálne v tom, že K. Šimko nemohol zaslúžilého cirkevníka a člena speváckeho zboru stojaceho počas bohoslužieb po organistovej pravici²⁴ odmietnuť, keď žiadal o kondície latinského jazyka pre svojho syna. Zo spomienok A. Macha vyplýva, že jeho otec prikladal Šañovej kňazskej kariére veľkú váhu a u mederského farára osobne intervenoval, aby dostal najlepšie možné vzdelanie, ktoré bude nevyhnutným odrazovým mostíkom k reverende. „... Povedal mi, že všetko vybavil, aby som mohol do gymnázia, že pán dekan sa postará o zápis, o školné, o žiacky lístok do Nových Zámkov, o všetko,“ uvádza v memoároch A. Mach.²⁵

²⁴ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 281.

²⁵ MACH, *Z ďalekých ciest...*, s. 272.